

Fra afhængighedsanalyser til teorier om kapitalens internationalisering

Henrik Secher Marcussen og Jens Erik Torp

Indledning

Flertallet af udviklingslandene har i de senere år været præget af økonomisk stilstand eller direkte tilbagegang. Men på trods af denne hovedtendens har nogle lande i Den tredje Verden set overordentlig store økonomiske vækstrater. I afrikansk sammenhæng gælder dette f.eks. for råstofrige lande som Gabon og Nigeria, men også lande som Kenya, Elfenbenskysten og Senegal har haft store vækstrater. En sådan udvikling inviterer umiddelbart til en nærmere analyse af de pågældende landes særlige kendetegn og udviklingsperspektiver i en bredere målestok, ligesom det inviterer til en kritisk vurdering af de teoridannelser, der behandler Den tredje Verdens vækst- og udviklingsproblemer.

I det følgende vil vi foretage en sådan kritisk vurdering af den teoritradition, der har domineret dele af debatten i 1960'erne. Denne teoritradition, som vi med en fælles betegnelse vil kalde »afhængighedsteoriene«, er knyttet til den marxistisk inspirerede debat om u-landene og har hidtil anset udviklingsperspektiverne i kapitalismens periferi, dvs. u-landene, for at være stærkt begrænsede. Begrundelsen herfor er blevet knyttet til den eksisterende internationale arbejdsdeling og »udbytning«, der er blevet anset for at have fjernet det materielle grundlag for en selvstændig udviklingsproces i periferien. I vores efterfølgende kritiske vurdering af denne teoriopfattelse, vil vi lade Samir Amin stå som eksponent for denne synsvinkel. Dernæst vil vi forsøge ved inddragelsen af en række forfattere at vurdere alternative teoriopfattelser og her specielt vurdere, hvorvidt de under teorikomplekset »kapitalens internationalisering« formulerede tanker bedre kan danne udgangspunkt for en forståelse af den proces, der finder sted i periferien i dag.

1. Kritik af afhængighedsteoriene

I modsætning til de klassiske imperialismeteorikere (ikke mindst Rosa Luxemburg, Tugan-Baranowski, Grossmann, Lenin m. fl.), som søgte forklaringer på imperialismens opkomst i de almene bevægelser i kapitalens akkumulation, har efterkrigstidens imperialismeteorikere forskudt tyngdepunktet til konsekvensstudier af imperialismen for de perifere samfundsformationers udvikling – eller

mangel på samme. Her tænkes på betegnelser som »den blokerede kapitalakkumulation« i de perifere samfund, eller »udvikling af underudviklingen«, »vækst uden udvikling« osv., hvor den perifere afhængighed synes en mere eller mindre statisk tilstand. Den materielle forklaring på de såkaldte »Tredie Verdens«-teoretikeres imperialismeforståelse, skal givetvis søges i den siden verdenskrigen i de vestlige lande stort set uhindrede og kontinuert forløbende kapitalakkumulation. Dette udviklingsforløb har frem til begyndelsen af 1970'erne båret ved til opfattelsen af det udviklede kapitalistiske system som værende krisefrit. En opfattelse, som nødvendigvis står i modsætning til den videnskabsforståelse, som kendetegnede de klassiske imperialismeteoretikere, hvor krisemomentet i teorien var en væsentlig bestanddel.

Konsekvensen for den imperialismeforståelse, som har været fremherskende i 1960'erne, er, at nok er imperialismen det globale system, som udspringer af nogle faktorer bestemt af centerakkumulationens forløb, men en nærmere bestemmelse af disse faktorer og deres sammenhæng med de grundlæggende bevægelser i centerakkumulationen undlades ofte. I stedet fokuseres på koncentrerede, empiriske analyser af imperialismens virkninger på periferien, hvor imperialismen ofte blot og bart forstås som et ikke nærmere defineret udbytningssystem. »Den blokerede akkumulation« i de perifere områder bliver således ikke indfortolket i en teori om kapitalens bevægelser på verdensmarkedet og bliver ikke udviklet udfra en kapitalens reproduktionssynsvinkel.

En af de mest fremtrædende eksponenter for den skitserede opfattelse er Samir Amin, som gennem 1960'erne har produceret mange fortrinlige empiriske analyser – samtidigt med, at en vis teoriforståelse for kapitalismens globale udbredelse er forsøgt udviklet. At få nærmere hold på denne teoris væsentligste forklaringsmekanismer er imidlertid ikke så ligetil. I sine tidligere teoretiske arbejder¹⁾ opererer Amin således med begreberne kapitalens organiske sammensætning og profitratens tendens til fald som væsensbestanddele i sine imperialismeforklaringer, hvorimod han i sine senere værker²⁾ afskriver disse begreber som værende udtryk for en økonomistisk opfattelse.

Hans seneste arbejder fortsætter dette opgør med »økonomismen« eller den »euro-centristiske« tankegang, som ser imperialismens fremkomst som et resultat af »økonomiske lovmæssigheder«. Dette felttog mod økonomismen får Amin til – trods det angivelige ønske om at inddrage »hele den historiske materialismes totalitet i hele sin udstrækning«³⁾ – at sætte klassekampen forrest som udviklingens dynamo, at betragte denne som den »uafhængige variabel«, hvorudfra imperialismens konkrete udtryksformer udledes. Amin formulerer i 1975 sin centrale tese således:

1. Samir Amin: »L'Accumulation à l'échelle mondiale«, Ifan-Dakar, Paris 1970 samt »Le Développement inégal«, Les Editions de Minuit, Paris 1973.
2. Specielt i »L'échange inégal et la loi de la valeur«, éditions anthropos-idep, Paris 1973.
3. »La Crise de L'impérialisme«, Les Editions de Minuit, Paris 1975. Citaterne i det følgende er fra den danske oversættelse i tidsskriftet *oktober*, nr. 5, marts 1976, her s. 17.

»Vores tese er, at den kapitalistiske produktionsproces ikke har et »behov« for »ydre« afsætningsmuligheder og det gælder både produktionen og kapitalen. Den dynamiske ligevægt er i realiteten altid mulig (. . .) man (kan) heller ikke opfatte ekspansionismen som et realiseringsproblem. Den faktiske stræben efter disse afsætningsmuligheder er derimod et produkt af klassekampen, idet det er på denne måde, at de »interne« – dvs. nationale – akkumulationsbetingelser viser sig i kapitalismens globale system«⁴).

Amins tese betyder således klassekampens primat over konkurrencen – og at det kapitalistiske system essentielt er et dynamisk ligevægtssystem, som for så vidt angår sine økonomiske kategorier ikke har en indbygget ekspansionstendens, som rækker ud over den nationale (dvs. i Amin fortolkning den vest-europæiske) akkumulations rammer.

Opfattelsen af det kapitalistiske system som værende et dynamisk ligevægtssystem genkendes også fra Amins tidligere arbejder, hvor det var de økonomiske aspekter, der dominerede hans analyser. I Amins tidligere arbejder knyttede han sine analyser på det teoretiske niveau til en fortolkning af *de marxske reproduktionsskemaer*. Betydningen af disse var for Marx først og fremmest at illustrere hvordan kapitalakkumulationen kunne fortsætte ubegrænset, dvs. vise at et kapitalistisk system logisk set kan fungere. Reproduktionsskemaerne repræsenterer derfor de generelle betingelser for et dynamisk ligevægtssystem i stedet for det, der var Samir Amins hovedproblemstilling: en historisk baseret forståelse af centerets skiftende krav til periferien. Da Amin knyttede sine analyser til reproduktionsskemaerne kom han derved til at betragte kapitalakkumulationen i centret som en kontinuær proces og drog den konklusion, at den perifere stat og borgerskab ville følge centerakkumulationens faste og vedvarende behov. Amins valg af begrebsapparat fik ham derved til at *overvurdere* stabiliteten i det internationale system og *undervurdere* det perifere borgerskab og den perifere stats rolle i skabelsen af en lokal akkumulationsproces.

En sammenfatning af Amins synspunkter betyder da, at klassekampen er global⁵), dvs. at klassekampen breder sig fra centret til de perifere områder, hvor der etableres et revolutionært centrum. Derimod er kapitalen ikke international med nogen grad af nødvendighed, idet den eneste hindring for centerkapitalens fortsatte udvidelse er »modstanden fra producenterne af denne merværdi«⁶). En sådan modstand betragtes imidlertid som en illusion p. g. a. de »socialdemokratiske« løsninger på konflikten mellem kapital og lønarbejde. Tilsvarende anser Amin den voksende koncentration og centralisering af kapitalen som klassekampsskabt, hvilket indebærer, at akkumulationsbetingelserne og profitoratebevægelserne er uden betydning. Sammenfattende bedømmer Amin selv den nuværende krise som værende snarere imperialismens end kapitalis-

4. *Ibid.*

5. *Ibid.*

6. *Ibid.* s. 17-18.

mens krise⁷). – Skønt Amin har et ønske om at anskue kapitalismens udvikling i dens totalitet, dvs. såvel analysere de økonomiske kategorier som de politiske i deres indbyrdes sammenhæng, bliver resultatet tydeligvis en overdimensionering af det politiske.

At Amin i sine empiriske analyser har kunnet påvise den »blokerede udvikling« i periferien er givetvis rigtigt, men ikke nødvendigvis udtryk for en *vedvarende* tilstand. Underordnings- og afhængighedsaspektet er – som Olivier gør opmærksom på⁸) – hos Marx netop udtryk for en overgangssituation, hvor kapitalismens tendens til opløsning af tidligere produktionsmåder er det dominerende. Hertil kommer, at det synes lidet frugtbart – som Amin gør det – i periferien at ville søge en »ægte«, »sand« kapitalisme, som den der kendetegnede England i det 19. århundrede, så meget mere som netop kapitalens nutidige bevægelse over de nationale grænser i de vestlige lande også her gør det vanskeligt at afgrænse en »national kapitalisme«. Det spørgsmål, der i forbindelse med Amins arbejde således efterlyser en afklaring, er, om centret *blokerer* den perifere kapitalisme eller den *organiserer* den. Som Olivier påpeger: Amins teori siger det første, hans eksempler på en perifer industrialisering antyder det andet. Således angiver Amin en række eksempler på industrialisering i form af udlægning af arbejdsintensive industrier og simple produktioner, stærkt forurenende industrier samt i visse tilfælde kapitalintensive industrigrene.

Amin indtager en central plads blandt afhængighedsteorierne samtidig med, at han til forskel fra mange andre afhængighedsteoretikere forsøger sig med en global sammenfatning af sine teoretiske anskuelser. Sammenfattende om denne teoridannelse kan man sige, at disse teoretikere nok har fostret en række konkrete og værdifulde analyser af de perifere samfundsformationer, men at disse analyser i overvejende grad er sket på bekostning af analysen af de udviklede kapitalistiske lande. Med andre ord er analysen af de perifere samfundsformationer ikke i tilstrækkeligt omfang set som et resultat af og sammenkædet med kapitalens bevægelse i de udviklede centrer, altså betingelserne for kapitalens akkumulation. Konsekvenserne af denne teoretiske mangel har været, at man i sine analyser ikke i tilstrækkeligt omfang har kunnet inddrage væsenssider af systemets *dynamiske* karakter. Samtidig har konsekvensen været manglende eller ufuldstændige forklaringer på kapitalens tendens til internationalisering og denne proces betydning for periferiområderne. En tilfredsstillende baggrund for forståelsen af de seneste tendenser til en perifer industrialisering, frembyder teoritraditionen således ikke.

7. I sin »Towards a New Structural Crisis of the Capitalist System?« i: Amin og Widstrand: »Multinational Firms in Africa«, Scandinavian Institute of African Studies, Uppsala 1975, lægger Amin imidlertid hovedvægten på den fundamentale modsætning mellem produktivkræfternes udvikling og udviklingen af produktionsrelationerne og tolker nu også krisen som værende *kapitalismens*.

8. Jean-Pierre Olivier: »Afrique: Qui Exploite Qui?«, *Les Temps Modernes*, no. 346, Mai 1975.

2. Synspunkter og problemer i teorien om kapitalens internationalisering

A. Teoriens genstandsområde

Det er i dag en banalitet at gøre opmærksom på, at de vesteuropæiske økonomier i tiden efter 1945 er blevet stadig mere afhængige af den internationale økonomi. For enhver kan jo let overbevise sig herom ved at se på omfanget af udlandsinvesteringer, vareeksport og eksport af finansiel kapital, der har været stærkt stigende i denne periode. Selv under de sidste års økonomiske krise, hvor de indenlandske investeringer i lande som USA, Japan, Vesttyskland, Storbritannien og Frankrig er gået direkte eller relativt tilbage har de vestlige industrilandes udlandsinvesteringer vist en stigende tendens. Det er et kendetegn ved disse udlandsinvesteringer, at de har det primære formål at forlægge produktionen af forarbejdningsindustri fra nogle industrilande til andre industrilande eller til udviklingslande, samt at en voksende andel af disse udlandsinvesteringer går til udviklingslandene. Som kendetegn for hele denne proces bruges ofte den upræcise betegnelse »internationalisering«.

Denne manglende præcision har ofte ført til, at jo flere multinationale selskaber et land har, eller jo større andel et lands udenrigshandel udgør af nationalproduktet, jo mere har man betragtet dets økonomi som internationaliseret. Men dette er blot en beskrivelse af fremtrædelsesformerne og rejser derfor straks spørgsmålet: Hvad er det egentlig der internationaliseres? Er det *den enkelte virksomhed, branchen eller samfundsformationen*? Og hvis der finder en internationalisering sted på alle tre niveauer, hvad type af problemstilling kan så med fordel analyseres på det enkelte niveau, f. eks. virksomheden i modsætning til branchen? Videre har det ført til en diskussion af hvordan internationaliseringsprocessen analytisk kan bestemmes og hvilket begrebsapparat, der er velegnet hertil.

Diskussionen af disse spørgsmål har en lang tradition bag sig både blandt marxistisk og ikke-marxistisk orienterede samfundsforskere, men har i 1970'ernes halvdel ført til en fornyet diskussion og stillingtagen. I det meste af den litteratur, der er knyttet til en marxistisk forskningstradition, har analysens mål været et ønske om *at forstå den vesteuropæiske kapitalismes udviklingstendenser* – eller sagt med andre ord at forstå den integrations- og kapitalsammenfletningsproces, der har kendetegnet de vesteuropæiske samfundsformationer i 1960'erne og i 1970'ernes begyndelse. Derfor har analysens indhold også overskredet en beskrivelse af overflademål som antal multinationale selskaber eller udenrigshandelens størrelse og fordeling og drejet sig om at analysere den proces, der ligger bag disse tal. Blandt den righoldige litteratur på dette område vil vi i det følgende særlig koncentrere os om de studier, der ved bestemmelsen af internationaliseringsprocessens karakter fokuserer på *kapitalens koncentrations- og centraliseringstendens* og dens relation til *nationalstaten*.

Som allerede nævnt har denne forskning en lang tradition bag sig. Helt tilbage

fra de »klassiske« imperialismeteorikere ved århundredets begyndelse har analysen af kapitalens internationalisering drejet sig om at forstå relationen mellem de imperialistiske samfundsformationer og herunder især sammenhængen mellem kapitalens internationaliseringstendens og nationalstaten. Endvidere har der vedvarende været interesse for at undersøge hvilke ændringer nationalstaterne undergår for at opfylde de nye funktioner, der er skabt af kapitalens udvidede reproduktion på det internationale niveau. Og endelig hvad kapitalens internationaliseringstendens betyder for relationen til de oversøiske områder og for disse samfundsformationers indre udvikling. Disse problemfelter eller spørgsmål er stadig de centrale for marxistiske samfundsforskere i dag.

Det svar som den marxistiske forskning gav på disse spørgsmål i 1960'erne var stort set, at relationerne mellem de imperialistiske metropoler bestod i en underlæggelse under USA's overherredømme, hvorved nationalstaternes magt i Vesteuropa var i hurtigt aftagende og underlagt den amerikanske supermagt eller den internationale monopolkapital, der ikke er bundet til nogen enkelt nationalstat⁹).

Men som en afspejling af den hurtige økonomiske udvikling i nationalstaterne i Vesteuropa og de hastige integrationstendenser i EF i slutningen af 1960'erne blev disse konklusioner taget op til fornyet overvejelse i 1970'ernes første halvdel. Ændringerne i de relative økonomiske og politiske styrkeforhold mellem de vestlige lande i efterkrigstidens udvikling var yderligere elementer som ansporede til teoretiske forståelser, og som inden for denne teori-tradition gav sig udtryk i en fornyet interesse for at anvende den marxske akkumulationsteori som central begrebslig størrelse. Med denne teoriforståelse som udgangspunkt forsøgte man at forklare årsagerne til den specielt høje udviklingstakt i lande som USA, Japan og Vesttyskland samt årsagerne til den relative tilbagegang for de tidligere så betydningsfulde kolonimagter som Frankrig og England. Den stigende udveksling mellem de udviklede lande indbyrdes for såvel varer som kapital var ligeledes elementer, der bidrog til interessen for det akkumulationsteoretiske udgangspunkt, og som naturligt bragte EF ind som en central faktor.

Hvorvidt og i hvilket omfang ville dannelsen af EF være en nødvendig økonomisk samarbejdsramme, som kunne resultere i relativeringen af den amerikanske økonomiske og politiske dominans? Var EF ud fra akkumulations- og konkurrencesynspunktet et økonomisk rationelt instrument, som bidrog til en hævelse af produktiviteten og dermed profitabiliteten? Således formuleredes groft taget spørgsmålet sig for de forskere, der først bidrog med en analyse-ramme, som forsøgte at anvende den marxske akkumulationsteori på efterkrigstidens Vesteuropa. Efterhånden blev også periferien inddraget i analysen af

9. Se f. eks. Paul Baran og Paul Sweezy: »Monopoly Capitale« (Monthly Review, New York, 1966), Harry Magdoff: »Imperialismens epoke« (Demos, København, 1970) og Pierre Jalée: »Imperialismen i 1970'erne« (Demos, København, 1970).

kapitalens verdensmarkedsbevægelse, og i den første halvdel af 1970'erne dannedes således konturerne af teoretiskomplekset *kapitalens internationalisering*¹⁰).

I størstedelen af denne litteratur er der ved analysen af drivkræfterne bag internationaliseringsprocessen i Vesteuropa enighed om at lægge afgørende vægt på et studie af de nuværende former som *kapitalens koncentrations- og centraliseringstendens* antager og dens krav til og afhængighed af *nationalstaten*. Det indebærer først og fremmest en historisk analyse af de krav de henholdsvis mest og mindst produktive kapitaler stiller til nationalstaten for at blive styrket i den transnationale konkurrence henholdsvis blive beskyttet på hjemmemarkedet. I dette perspektiv bliver som allerede nævnt EF's udviklingstendenser helt centrale. Som andre væsentlige problemstillinger behandles produktivitetsforskelle mellem lande og deres betydning for internationaliseringsprocessen mellem de industrialiserede lande indbyrdes. På tilsvarende måde gøres der forsøg på at analysere drivkræfterne i internationaliseringsprocessen mellem center og periferi, samt de økonomiske og socio-økonomiske effekter af dette internationaliseringsmønster i periferien.

I den behandlede litteratur er der stort set enighed om, at studiet af kapitalens internationalisering må finde sted på *brancheniveau*. Netop med det akkumulationsteoretiske udgangspunkt er det ikke enkeltkapitalernes faktiske handlen, som primært har interesse, men derimod enkeltkapitalernes branchemæssige sammenfatning og konkurrencen, som hersker mellem de forskellige brancher. Konkurrencen mellem brancherne er således det fundament, der frembringer en totalkapital, hvor de såkaldte akkumulationsteoretiske love forventes at sætte sig igennem. Det drejer sig særlig om profitratens tendens til fald, der ses som et resultat af en stigning i kapitalens organiske sammensætning. På den anden side bringer en sådan synsvinkel en yderligere uafklaret diskussion ind: Er verdensmarkedets dannelse simpelthen et resultat af de specifikke former, hvorunder de *nationale* kapitaler i deres kombination etablerer et imperialistisk verdenssystem? Eller er det enkelte brancher, som i deres konkurrence på verdensplan, dominerer eller formaliserer verdensmarkedets love? Eller hvilken kombination af disse to synspunkter er gældende?

Men herudover er der uenighed om en række centrale teoretiske spørgsmål, hvoraf et af de vigtigste er værdilovens status¹¹), der i en vis del af litteraturen tillægges stor forklaringskraft for internationaliseringsprocessens konkrete for-

10. Ved *kapitalens internationalisering* forstås i denne artikel en analytisk bestemmelse af den proces hvorved koncentrationen af produktiv kapital og centraliseringen af pengekapital med nødvendighed må overskride de nationale grænser. Denne bestemmelse indebærer i sin intension integrationen af begrebslige og historiske forhold. (At denne intention ikke altid opfyldes i litteraturen vil fremgå af det følgende).

11. Værdiloven siger at varernes værdier er bestemt af det samfundsmæssigt nødvendige arbejde, der er nedlagt i dem og at de udveksles til deres værdier. For en nærmere diskussion af dens indhold se f. eks. Christel Neusüss: »Imperialismen og det kapitalistiske verdensmarked« (Kursje, København, 1976) og Klaus Busch: »Imperialismen og de multinationale koncerner« (Modtryk, Århus 1976).

løb. Problemet i denne del af litteraturen er først og fremmest, at begrundelsen for kapitalens internationalisering lægges i det almene begreb for kapitalforholdet, mens der ikke gøres meget for at fastlægge processens nødvendighed i den konkrete historie. Dette medfører ofte, som det f. eks. er tilfældet i Klaus Busch's fremstilling¹²), at den teoretiske og empiriske analyse kun postulativ er sammenknyttet og forklaringer på internationaliseringsmønstret derfor på det empiriske plan reduceres til ganske simple påpegninger af f. eks. forskelle i arbejdsproduktivitet mellem forskellige lande, e. l.

I det følgende vil vi først redegøre for de forskellige grupper af samfundsforskere, der har bidraget til forståelsen af kapitalens internationaliseringstendens i 1970'erne ved studier af enkelte samfundsformationer som Vesttyskland og Frankrig, samt ved mere generelle analyser af disse samfundsformationers relation til EF's udvikling. Dernæst vil vi præsentere og diskutere de hovedsynspunkter, som denne teoridannelse hidtil har fremkommet med. Afslutningsvis vil vi forsøge at vurdere relationerne til periferikapitalismen set i et kapitalens internationaliseringsperspektiv.

B. Væsentlige bidragydere til diskussionen

Diskussionen om disse problemstillinger har især fundet sted blandt samfundsforskere i Vesttyskland, Frankrig og England, men har også givet genklang i Skandinavien. I Danmark har der først og fremmest været tale om en genspejling af synspunkterne hos en gruppe tyske forskere, »Berliner-skolen«. De har koncentreret sig om *teoretisk* at give værdiloven en fortolkning på verdensmarkedet og *empirisk* at analysere betydningen heraf for de forskellige landes konkurrencedygtighed og for omfang og retning af vare- og kapitalbevægelserne. De mest fremtrædende blandt denne gruppe er Busch, Neusüss, Schoeller og Goralczyk, hvoraf arbejder af de to førstnævnte foreligger oversat til dansk¹³).

En anden indfaldsvinkel blandt tyske marxister, der arbejder med dette emneområde, findes hos Frank Deppe¹⁴), der går udenom en stillingtagen til værdiloven. I stedet foretager han en historisk analyse af både teoretisk og empirisk karakter af udviklingsforløbet i EF's første 15 års levetid. Heri undersøger han særlig de skiftende krav som de henholdsvis mest og mindst produktive kapitaler har stillet til nationalstaten og EF, ud fra det enkelte EF-lands udviklingsniveau af produktivkræfterne og af de kapitalistiske produktionsforhold. Hvor Berliner-skolens analyser ofte forbliver på et aggregeret niveau i form af total-kunnet overvinde den næsten totale destruktion af sit produktionsmiddelapparat

12. Se Klaus Busch, *Ibid.*

13. Se Klaus Busch, *Ibid.*, Christel Neusüss, *Ibid.*, W. Schoeller: »Weltmarkt und Reproduktion des Kapitals« (EVA), Frankfurt am Main, 1973) og Dietmar Goralczyk: »Weltmarkt, Weltwährungssystem und Westeuropäische Integration« (Focus Verlag, Giessen, 1975).

14. Frank Deppe: »Westeuropäische Integration als Krisenprozess« i Deppe (Hrsg.): »Arbeiterbewegung und Westeuropäische Integration« (Pahl-Rugenstein Verlag, Köln, 1976).

tal for omsætning, investeringer e.l. og derfor vanskeligt kan forklare ændringer i et udviklingsforløb indenfor deres »modellers« ramme, får Deppe derimod fra starten i sine analyser indbygget forskellige forholds modsatrettede krav til staten, og får derved en mere dialektisk forståelse af processens forløb frem i sine analyser. Interessen for det uensartede forløb i kapitalismens udvikling i de vestlige lande i efterkrigstiden har også ført til forsøg på at vurdere, hvorledes det har kunnet gå til, at Vesttyskland så hurtigt ikke alene har under 2. verdenskrig, men tillige i dag hører til blandt de førende magter i verden¹⁵).

Den indbyrdes diskussion blandt disse og andre tyske samfundsforskere om denne type af spørgsmål har især fundet sted i tidsskrifterne *Probleme des Klassenkamp*, i *Mehrwert* og i *Sozialistische Politik*¹⁶).

Blandt de forfattere der i Frankrig har bidraget til analysen af kapitalens internationaliseringstendens har først og fremmest Christian Palloix fremlagt en række branchestudier og analyser af den franske stat¹⁷). Herudover har han i sit omfattende forfatterskab særlig forsøgt teoretisk og metodisk at udvikle teorien om kapitalens internationalisering, ud fra synspunkter, der ligger tæt op af Berliner-skolens, uden samtidig at give værdiloven samme fremtrædende placering¹⁸). En tilgang fra en anden synsvinkel findes i Nicos Poulantzas arbejder¹⁹), hvor diskussionen om kapitalens internationalisering særlig knyttes til spørgsmålene om hvad dette betyder for statens ændrede rolle og for ændringer i styrkeforholdet mellem klasserne. Disse analyser har først været fremlagt i tidsskrifterne *L'Homme et la Société*, i *Les Temps Modernes* og *Revue Tiers Monde*²⁰).

Derudover har en lang række både teoretiske og empiriske analyser været fremlagt i det franske kommunistpartis tidsskrift *Economie et Politique* og i det

15. Se A. Altvater, J. Hoffmann, W. Schoeller og W. Semmler: »On the Analysis of Imperialism in the Metropolitan Countries: The West German Example.« *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Spring, 1974.
16. Se W. Schoeller: »Werttransfer und Unterentwicklung – zur neueren Diskussion um Weltmarkt, Unterentwicklung und Akkumulation des Kapitals in unterentwickelten Ländern.« *PROKLA*, nr. 6, 1973.
Klaus Busch: »Ungleicher Tausch: – zur Diskussion über internationale Durchschnittsprofitrate, ungleichen Tausch und komparative Kostentheorie anhand Thesen von Arghiri Emmanuel.« *PROKLA*, nr. 8/9, 1973.
Bernd Koch: »Weltgeld und Wertgesetz«, *Mehrwert*, nr. 7, 1974.
Neusüss, Blanke und Altvater: »Kapitalistischer Weltmarkt und Weltwährungskrise«, *PROKLA*, nr. 1, 1971.
17. Se f. eks. Christian Palloix: »Les firmes multinationales et le procès d'internationalisation« (Francois Maspero, Paris, 1973).
18. Se f. eks. Christian Palloix: »L'internationalisation du capital. Éléments critiques.« (Francois Maspero, Paris, 1975).
19. Se især Nicos Poulantzas: »Classes in Contemporary Capitalism« (New Left Books, London, 1975), særlig s. 37–88.
20. Se f. eks. Nicos Poulantzas: »Les Classes sociales« *L'Homme et la société*, 1972, no. 24–25, og »L'Internationalisation des rapports capitalistes et l'Etat-Nation« i *Les Temps modernes*, février, 1973.

af partier uafhængige venstrefløjstidsskrift *Critique de l'Economie Politique*²¹).

Blandt engelske marxister har diskussionen været af mere generel karakter og har særlig drejet sig om en mere almen forståelse af nationalstatens ændrede rolle ved 1960'ernes stærke internationaliseringstendenser i den internationale økonomi. De vigtigste bidragydere til en forståelse heraf er Robin Murray, Bill Warren og Bob Rowthorn, der har fremlagt deres synspunkter i *New Left Review*²²). Også i tidsskrifterne *Monthly Review* og *Bulletin of the Conference of Socialist Economists* (nu *Class and State*) har spørgsmålet været taget op²³).

Endelig har belgieren Ernest Mandel i sit omfattende forfatterskab behandlet størstedelen af de emner, der er nævnt ovenfor²⁴).

Hvor debatten som nævnt i Danmark primært har været inspireret af »Berliner-skolen«, hvor værdiloven og værdilovens modificerede virkning på verdensmarkedet har stået centralt, dvs. en debat i det væsentlige af abstrakt-logisk karakter²⁵), har diskussionen i Sverige været tættere knyttet til den franske strukturalistiske skole, hvor en bestemmelse af betingelserne for klassekampen og de politiske faktoreres indflydelse har været nøglepunkter. I Finland er især opfattelsen af det nuværende stade i kapitalismens udvikling som værende 'statsmonopolistisk' dominerende, dvs. hvor staten i en alliance med monopolerne etablerer en kvalitativt ny fase i udviklingen. Den marxistisk inspirerede debat i Norge har i denne sammenhæng ikke været slet så klart og ensidigt videnskabsteoretisk bundet som i de andre skandinaviske lande.

C. Hovedsynspunkter i litteraturen

(1) Kapitalens koncentrations- og centraliseringstendens

For at forstå kapitalens koncentrations- og centraliseringstendens kan en periodisering af dens forskellige historiske former være vigtig, idet man herved får

21. Se f. eks. P. Herzog: »Nouveaux développements de l'internationalisation du capital« *Economie et Politique*, nr. 198 (1971) og J. Devaux: »Le VI. Plan de la stratégie économique du grand capital« i *Critiques de l'économie Politique*, nr. 4-5, 1971 (juillet-décembre), samt særnummeret om »L'Impérialisme« *Critiques de l'économie Politique*, nr. 13-14, 1973 (octobre-décembre).
22. Se Robin Murray: »The Internationalization of Capital and the Nation State« (*New Left Review*, nr. 67, (1971), Bill Warren: »How International is Capital?« i *New Left Review*, nr. 68 (1971) og Bob Rowthorn: »Imperialism in the Seventies: Unity or Rivalry« i *New Left Review*, nr. 69, (1971).
23. Hugo Radice & Sol Picciotto: »European Integration: Capital and the State« *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Winter, 1971 og John Holloway: »Some issues raised by marxist analyses of European Integration« *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, March, 1976.
24. Se f. eks. Ernest Mandel: »International Capitalism and 'Supranationality'« i Hugo Radice (ed.): »International Firms and Modern Imperialism« (Penguin, Harmondsworth, 1975), »Europe versus America« (New Left Books, London, 1970), »Senkapitalismen« (Pax, Oslo, 1975).
25. Se f. eks. Anita Sørensen: »Verdensmarkedet i en imperialismeteorik«, *Tidsskrift for politisk økonomi*, nr. 3, 1974, Marianne Dideriksen og Tine Ottesen: »Videnskab og imperialismek«, Studenterrådet København 1973. Susanne Thorbek: »Om imperialismeteorik og begrebet monopol«, *Historievidenskab* nr. 1, 1974, Mogens Buch-Hansen: »Det ulige bytte – den ujævne udvikling og kapitalens internationalisering«, *Häften för Kritiska Studier*, nr. 6, 1974 samt Arne Wangel: »Kapitalens bevægelser på verdensmarkedet og nationalstaten«, København 1976.

et overblik over det konkrete historiske forløb af en bestemt type af koncentrations- og centraliseringsproces i én periode og dets anderledes konkrete forløb i andre perioder. Hvis en sådan periodisering foretages på baggrund af den foreliggende litteratur, kan der skelnes mellem tre perioder: en første periode 1958–1962, dernæst perioden 1963–73 og endelig perioden siden 1973/74.

Periode I: 1958–62

I en af sine artikler tager f. eks. Ernest Mandel²⁶) udgangspunkt i en sådan periodisering af forløbet i efterkrigstidens Vesteuropa. For den første periode, 1958–62, anfører Mandel, at produktionsenhedernes relative størrelse overhovedet ikke optrådte som et problem:

»During the ten years of rapid economic expansion in Western Europe beginning with the Korean war boom, the problem of the relative size of the producing units did not really arise. The general tempo of expansion was such that there was a sellers market. Demand rose generally more quickly than supply: there was no severe cut-throat competition. Thus the first phase of the Common Market, between 1958 and 1962, witnessed neither a strong process of concentration, nor quick expansion of restrictionist cartel«. (Mandel: 1967, *op. cit.*, s. 143).

Periode II: 1963–73

Først fra året 1963 begyndte der at være overskudskapacitet og konkurrencen blev hårdere. 1963 blev derfor startpunktet for en accelerering af kapitalens koncentrations- og centraliseringstendens. Den logiske udvikling i den kapitalistiske produktionsproces var dermed i retning af etablering af kapitalstørrelser og produktionsenheder, der ikke svarede til størrelsen af det nationale marked, men derimod svarede til størrelsen af EF's marked. Dette udgør baggrunden for den anden periode 1963–73, der er kendetegnet ved en hastig koncentrations- og centraliseringstendens.

Der kunne her tænkes tre typer af centralisering, der ikke faktisk har fundet sted i EF-landene i den pågældende periode:

- (1) fusion af eksisterende nationale virksomheder
- (2) fusion (eller måske snarere absorption) af nationale virksomheder i EF af amerikanske virksomheder
- (3) fusion af nationale kapitaler fra EF-landene til nye enheder, hvor den nationale kapital ikke længere er dominerende, men hvor kapitalen er fordelt over 2–3 lande.

I litteraturen finder vi grundige analyser af kendetegnene ved og forløbet af alle tre typer af centraliseringstendens, hvor analysen ofte er knyttet til frem-

26. Ernest Mandel: »International Capitalism and 'Supranationality'«, *op. cit.*

hævelsen af en bestemt centraliseringstype som den dominerende. I det følgende vil vi ikke forsøge at vurdere dette spørgsmål men begrænse fremstillingen til en diskussion af hver af disse tre centraliseringsformer i sig selv.

Den mest klare behandling af tilfældet tvær-europæisk fusion findes i dele af Mandels forfatterskab²⁷), der i sine artikler og bøger kommer med eksempler på alle tre typer af fusioner, men særlig peger på at:

»the growth of capital interpenetration inside the Common Market, the appearance of large amalgated banking and industrial units which are not mainly the property of any national capitalist class, represent the material infrastructure for the emergence of supranational state-power organs in the Common Market«. (Mandel: 1967, *op. cit.*, s. 146).

Mandel understreger dog selv, at det ikke er sikkert at denne proces vil fortsætte, men at en krise eller recession vil være testet på om denne proces fortsætter eller centraliseringsprocessen i denne situation vil antage andre former.

Stærkest i opposition til dette synspunkt om, at det er den vesteuropæiske centraliseringsproces som er den dominerende fusionsform i denne tiårsperiode er Nicos Poulantzas, der hævder at den dominerende ekspansionsform i Vesteuropa i perioden 1962–68 var etablering af virksomheder, hvor amerikansk kapital deltog. Dette gælder både ved sammenligning af antal rene datterselskaber etableret af henholdsvis amerikanske og vesteuropæiske virksomheder i EF i denne periode, samt ved sammenligning af nyetablerede virksomheder, der har deltagelse af forskellige nationalkapitaler. I alle tilfælde mener Poulantzas, at amerikansk deltagelse kvantitativt er dominerende²⁸), og at dette kvalitativt indebærer et skift i økonomisk ejerskab og besiddelse af vesteuropæisk industri til fordel for den amerikanske kapital. Denne analyse knytter Poulantzas sammen med en påpegning af, at USA's andel af de udenlandske kapitalinvesteringer er stigende gående fra en andel i 1930 på 35 % til en andel i 1960 på 60 %. Endvidere at retningen af de amerikanske investeringer er ændret så de nu i højere grad går mod Europa. I 1955 gik 15,6 % af de amerikanske investeringer til Europa. I 1970 var andelen 31 %.

Poulantzas forklaring på denne nye tendens i investeringsmønsteret er, at

»these changes must be understood as a capitalist strategy designed to counter the circumstances under which the tendency of the rate of profit to fall now expresses itself. While the export of capital previously appeared to be chiefly bound up with the control of raw materials and the expansion of markets, it is now essentially a response to the need for imperialist monopoly capital to turn to its account every relative advantage in the direct exploitation of labour«. (Poulantzas: 1975, *op. cit.*, s. 62).

27. *Ibid.*

28. Nicos Poulantzas, *op. cit.*, s. 50 ff.

Den europæiske afhængighed af amerikansk kapital kommer særligt til udtryk ved at de amerikanske investeringer foretages i de mest avancerede industrielle sektorer i Frankrig, især i elektronindustrien. Som modstrategi til dette anser Poulantzas det ikke for en fremkommelig strategi at øge centraliseringen af den europæiske kapital, idet han mener at det kun vil fremme tidspunktet og sandsynligheden for dens underlæggelse under den amerikanske kapital.

Poulantzas hovedkonklusion kan derfor sammenfattes som, at relationen mellem metropolerne nu også udgør et system af domination og afhængighed, hvor amerikansk monopolkapital har penetreret de europæiske samfundsformationer og nu reproducerer sine egne produktionsforhold indenfor disse. Men Poulantzas ligestiller ikke dette afhængighedsforhold med relationerne mellem center og periferi, med den begrundelse at de vesteuropæiske samfundsformationer stadig udgør selvstændige kapitalakkumulationscentre og selv dominerer periferien.

Poulantzas fremstilling udmærker sig mere ved sin klare fastholden af et hovedsynspunkt, end ved sin stringente underbyggelse empirisk af dette synspunkt. Men en sådan empirisk redegørelse findes imidlertid i Busch's analyser, der baserer sig på en undersøgelse af 187 amerikanske multinationale selskaber²⁹).

Især indenfor forarbejdende industri mener Busch centraliseringsprocessen er vigtig som ekspansionsform for de amerikanske multinationale selskaber, mens de indenfor handel og ekstrativ industri har relativt mindre betydning. Fordelt på grupper af lande viste analysen af de 187 amerikanske multinationale koncerner, at i Europa var der nogenlunde ligevægt mellem erhvervelse af kapitalinteresser (51 %) som ekspansionsform sammenlignet med nyoprettelser (48 %). I modsætning hertil betød erhvervelse langt mindre i udviklingslandene (38 %) contra nyoprettelse (61 %).

Busch påpeger mere generelt, at mens den amerikanske kapitals grundlæggelse af virksomheder i udlandet allerede før 2. verdenskrig for 32 % vedkommende antog form af opkøb eller erhvervelse af andele i udenlandske virksomheder, steg denne procentsats fra 1946 til 1957 til 37 % og fra 1958 til 1967 til 49 %. Der er således en tidsmæssig udvikling i retning af, at centraliseringsprocessen får stadig større betydning som etableringsform for de amerikanske udlandsinvesteringer.

I modsætning til de to former for centralisering der er behandlet i det ovenstående, lægges der i dele af litteraturen vægt på at analysere centraliseringsprocessen blandt en enkelt nationalstats kapitaler. F. eks. forklarer Deppe baggrunden for denne type af centralisering blandt nationale kapitaler ved, at med udvidelsen af EF-markedet i begyndelsen af 1960'erne blev det nødvendigt for de mindre produktive kapitaler gennem en hurtigere anvendelse af tekniske

29. Se Busch, *op. cit.*

fremskridt at udligne den konkurrencefordel, som de førende kapitaler havde – især i Vesttyskland og USA. Denne skærpelse af konkurrencebetingelserne først og fremmest via fællesmarkedet førte til en koncentrations- og centraliserings-tendens i alle de deltagende lande, især i den moderne »vækstindustri« og virkede – ifølge Deppe – som den stærkeste drivkraft i udvidelsen af produktionen.

Sammenfletning og kapitalkoncentration finder dermed først og fremmest sted på nationalt plan. Christian Palloix og Hanne Nusimé m. fl.³⁰⁾ giver denne analyse et mere konkret indhold for Frankrigs vedkommende.

De er begge enige om, at den franske stat har spillet en aktiv rolle ved koncentrations- og centraliseringsprocessen i 1960'erne.

Hanne Nusimé anfører, at Frankrigs økonomiske situation ved EF's dannelse var præget af den franske industris forældede produktionsstruktur såvel som et prisniveau, der lå 13–15 % over de andre EF-landes. EF's dannelse fulgtes derfor af en stærk stigning i investeringsraten i industrien, hvor vækstraten i 1960 var 15 % og i 1961 var 20 %. Trods den hermed følgende koncentrationstendens havde de franske koncerner ved begyndelsen af 1960'erne endnu ikke nået den størrelsesorden som de vesttyske kapitaler.

Dette sammenkædes med den statslige planlægning i Frankrig, idet centralisering af industrien blev bevidst fremmet gennem styring af finansstrømmene. Det erklærede mål med den 5. plan (1966–70) var at etablere, eller hvor de fandtes at forstærke, et lille antal virksomheder eller grupper af international størrelse, der var i stand til at holde stand mod de udenlandske gruppers konkurrence. Det drejede sig særlig om elektronisk, kemisk, farmaceutisk, biler, fly, maskin- og visse dele af metalindustrien. Alle disse brancher er kendetegnet ved hastig teknologisk ekspansion og hurtig økonomisk vækst.

Resultatet blev en rationalisering som følge af koncentrationsprocessen der forbedrede konkurrencedygtigheden for de franske kapitaler i forhold til dets vesteuropæiske konkurrenter. Det samme mål havde de statsligt forordnede lønrestriktioner, der betød meget lavere stigningstakt i de nominelle lønomkostninger i Frankrig end f. eks. i Vesttyskland³¹⁾.

Med denne proces skabes forudsætningerne for og nødvendigheden af en internationalisering. For den videre akkumulation bliver den globale ekspansion af markedet nødvendigt, der garanterer at akkumuleringen ikke bliver bremsset. Generelt viser hjemmemarkedet sig at være utilstrækkeligt til at indfri denne betingelse, hvormed eksporten bliver livsnødvendig. Problemet med ekspansion af markeder stiller sig nu på et højere niveau, hvad der fører til yderligere centralisering.

30. Christian Palloix: »Les firmes multinationales...«, *op. cit.* og Hanne Nusimé, Werner Michel og Ulrich Wacker: »Die internationale Konzentration und Zentralisation des Kapitals, s. 53–109 i Frank Deppe (Hrg.): »Europäische Wirtschaftsgemeinschaft. Zur politische Ökonomie der westeuropäischen Integration« (Hamburg, 1975).

31. Hanne Nusimé m. fl., *Ibid.*

I en fortsættelse af analysen for 1970'ernes første år refererer Christian Palloix³²) kort hovedpunkterne i den 6. plan for økonomisk og social udvikling, der dækker perioden 1971–75. Det er det officielle mål med planen, at dens gennemførelse skal

»give Frankrig midlerne til at bevare sin *autonomi* og bekræfte dets rolle i Europa og verden ... Men at bevare vores politiske og kulturelle *autonomi* indebærer ikke, at Frankrig trækker sig tilbage til sig selv. Ved at vælge at åbne – især mod EF – har vi valgt solidt at forankre vores lande i en zone af fred, fremskridt, m.v. ... den foretagne analyse og perspektiverne i det internationale miljø viser, at det er *industrien* og især nogle af dens brancher hvor væksten og moderniseringen kan være objekt for sektorielle aktioner ... især indenfor de områder, hvor der er en kraftig økonomisk vækst i den globale industriproduktion og hvor disse varer spiller en afgørende rolle i vores udenrigshandel«. (Palloix: 1973, *op. cit.*, s. 20–22).

Palloix understreger, at denne politik – eller restrukturering – har sine rødder i en politik for internationalisering af brancherne i den franske industri-sektor. Den 6. plan har således to hovedhjørneste. Dels at sikre fransk industris autonomi og dels at øge dens internationaliseringsgrad. Man kan sige at dette indebærer et paradox, nemlig øget internationalisering for at fremme den franske industris autonomi indenfor visse brancher.

Periode III: 1973/74

Endelig for den sidste periode: 1973/74 – er der naturligt nok ikke mange analyser endnu. Men de få der er³³) understreger, at der i denne periode sker en afsvækkelse af centraliseringsprocessen, mens de investeringer der finder sted i første række er rationaliseringsinvesteringer. Koncentrationsprocessen ser altså ud til at være dominerende i denne periode, samtidig med at der sker en stigning i eksporten af produktiv kapital.

(2) Forholdet mellem kapital og stat

I debatten omkring forholdet mellem kapital og stat har forskellige synspunkter været repræsenteret. Dels en mere økonomisk betragtning, hvor statsfunktionerne udledes af de grundlæggende bevægelseslove for kapitalens udvikling, dvs. hvor staten indtræder som et nødvendigt økonomisk element til sikring af den samfundsmæssige totalkapital – og med stigende styrke må intervenere aktivt i økonomien for at sikre dette. Dels en mere politisk orienteret skole, hvor staten først og fremmest er et klassebestemt magt- og kontrolapparat, som tilslører de fundamentale modsætninger i samfundet og dermed fungerer som

32. Christian Palloix, »Les firmes multinationales ...«, *op. cit.*

33. Folker Fröbel, Jürgen Heinrichs und Otto Kreye: »Die neue internationale Arbeitsteilung. Strukturelle Arbeitslosigkeit in den Industrieländern und die Industrialisierung der Entwicklungsländer.« (Rowohlt, Reinbek, 1977).

sammenholds faktor. En variant af den førstnævnte type af teoretikere anskuer den nuværende fase i kapitalismen som kvalitativt ny, idet staten indgår i en økonomisk og politisk alliance med monopolerne, som er den primære samfundsøkonomiske magt i dag.

To synspunkter har været fremherskende, når det drejer sig om problemerne omkring kapitalens bevægelse mellem de udviklede lande indbyrdes og dets betydning for statsanalysen, henholdsvis repræsenteret ved Ernest Mandel og Nicos Poulantzas³⁴).

For Mandel – og med forskelle i tyngdepunkterne tillige for en række tyske og engelske forskere³⁵) – er udgangspunktet en akkumulationsteoretisk analyse. Heri er kapitalens internationalisering den proces hvorved såvel varer som produktiv kapital og finanskapital bevæger sig udover de nationalstatslige rammer, som et resultat af nogle profitabilitetsvanskeligheder og som nødvendig forudsætning for en fortsat akkumulation. Det er således den teknologiske udvikling, eller bredt udviklingen i produktivkræfterne, som fremskynder en international centralisering af kapitalen. Inden for nationalstaten er rammerne efterhånden blevet så snævre, at en nationalstatslig centralisering af kapitalen ikke længere er tilstrækkelig til at kunne garantere en kapitalmængde, som i den internationale konkurrence vil kunne stå sig. Denne internationale centralisering har primært antaget to former: a) den amerikanske kapital har penetreret den europæiske og b) som reaktion herpå er der – fremmet af EF – sket først en europæisk nationalstatslig centralisering, siden tillige i en vis udstrækning en europæisk tværnational sammensmeltning. I denne situation, hvor kapitalen i stigende omfang overskrider de nationale rammer, fremstår nationalstaten som en mere og mere modsætningsfyldt institution. Mandel anser statens økonomiske og politiske funktioner som værende at beskytte og forbedre det økonomiske grundlag for den nationalt forankrede kapital. Denne funktion undermineres af den internationaliserede kapital. Til gengæld melder kravet sig om en varetagelse af statsfunktioner på internationalt niveau i takt med kapitalens internationaliseringsproces – og i følge Mandel er det i dette lys, at EF som en tendentiell overnationalstatslig dannelse bør anskues. Den europæiske integrationsproces er derfor dels et resultat af kapitalens internationale bevægelser, dels en forudsætning for at den selv samme proces i europæisk regie kan fortsætte, idet EF bidrager til nedbrydelsen af de grænser som nationalstaten har sat for produktionsfaktorernes frie bevægelighed.

34. Ernest Mandel: »Europe versus America«, *op. cit.*, Mandel: »Marxistische Wirtschaftstheorie«, Frankfurt/Main, 1968 samt Mandel: »Senkapitalismen«, *op. cit.*, Nicos Poulantzas: »Political Power and Social Classes«, New Left Books, 1973 samt Poulantzas: »Classes in Contemporary Capitalism«, *op. cit.* Debatten omkring kapital og stat er blevet gengivet i John Holloway, *op. cit.*, samt i John Holloway og Sol Picciotto: »Capital, the State and European Integration«, manus, March 1976.

35. Mandels akkumulationsteoretiske udgangspunkt deles – trods visse uoverensstemmelser – af Altvater, Busch, Schoeller, Neusüss samt von Braunmühl fra den såkaldte »Berliner-skole« og af Rowthorn, Murray, Holloway, Radice and Picciotto fra den »engelske skole«.

Den europæiske integrationsproces bliver således for Mandel udelukkende til en økonomisk proces, hvor stater, hvad enten det er nationalstaten eller EF som »superstat« (som Galtung udtrykker det³⁶) er instrumenter som reagerer på kapitalens behov og retter sig ind. Denne kritik fremsættes med rette af Poulantzas, som til gengæld kan bebrejdes for det stik modsatte: at ville overfortolke de politiske faktorerers forklaringssevne.

Det er Poulantzas explicitte ønske at ville udarbejde en selvstændig teori for staten.

Der er for Poulantzas derfor heller ikke udfra den økonomiske udvikling behov for en overnationalstatslig dannelse som EF. Eftersom staten er en klasse-magt, en sammenholdsfaktor i en samfundsformation, og eftersom klassekampen finder sted på det nationalstatslige plan, er det Poulantzas' konklusion, at staten også må forblive nationalstat. Den stigende statsintervention i økonomien betyder for Poulantzas, at muligheden for en statslig kontrol er styrket, og dette bestyrker ham i opfattelsen af, at EF da heller ikke er en overgangsform mod en overnationalstatslig dannelse.

I modsætning til Mandel lægger Poulantzas ikke speciel vægt på spørgsmålet om kapitalakkumulationens underminering af nationalstaten. Eftersom nationalstaten for ham er politisk begrundet og defineret, giver kapitalens bevægelser over landegrænserne sig primært udtryk i forskellige klassefraktioners kamp om magten. Men dermed bidrager Poulantzas i realiteten ikke til forståelse af den økonomiske rationalitet bag EFs opkomst og udviklingsperspektiver.

Når Poulantzas i sin kritik af Mandel gør opmærksom på, at EF ikke handler på vegne af en »europæisk kapital«, men grundet de amerikanske investeringer i den europæiske industri tillige repræsenterer de amerikanske synspunkter, samt at en europæisk nationalstat af samme årsag heller ikke udelukkende kan handle nationalstatsligt, er det givetvis rigtigt. Men at ville holde de økonomiske faktorer udenfor i den udstrækning Poulantzas gør det, synes at være en åbenlys mangel.

Stater kan ikke reduceres til at være enheder med international kapital domineret af USA, men er modsætningsfyldte institutioner: staten er ikke blot interesseret i den nationale økonomis situation men også i dens nationale kapitals. Og udtrykker denne interesse konkret på forskellig måde, afhængigt af det konkrete akkumulationsforløb. I opgangstider, hvor ekspansionstendenser i dele af den nationale kapital må forventes at formulere sig stærkest, undermineres så at sige det nationalstatsligt forankrede apparat, hvorimod nedgangstider tydeligvis bidrager til forsøgsvis rekonstitueringer af den nationalstatslige protektionistiske politik³⁷).

Den fundamentale uenighed mellem Mandel og Poulantzas (og de øvrige

36. Johan Galtung: »EF. En Supermagt i verdenssamfundet«, København 1972.

37. I strid med EFs principper har man især i de senere krisepåvirkede år oplevet ensidige protektionistiske foranstaltninger fra f. eks. Italien, Frankrigs og Englands side.

teoretikere, som vi har ladet dem repræsentere her³⁸) baserer sig på en forskellig statsanalyse. Poulantzas' tilgrundliggende statsopfattelse er staten som en sammenholdsfaktor, dvs. staten som det instrument der skal legitimere det kapitalistiske systems fortsatte beståen i understregningen af de fælles interesser, fremfor klassesystemets iboende modsætninger. Derimod er Mandels statsopfattelse snævert forbundet med de økonomiske udviklingslove, som formuleret i akkumulationsteorien. I denne opfattelse indtræder staten som et nødvendigt økonomisk led, udspringende af kapitalakkumulationens krav om statslig finansiering af ikke-profitable dele af udviklingsprocessen og influerende interventionistisk på betingelserne for en fortsat udvidelse af produktionsgrundlaget.

At Poulantzas i lyset af ovenstående kan karakteriseres som politicistisk, og Mandel som økonomistisk, viser blot at den kapitalistiske udvikling i efterkrigstiden ikke lader sig reducere til politiske, henholdsvis økonomiske størrelser. Den komplekse forbindelse mellem stat, national økonomi og national kapital gør det på den anden side nødvendigt at tage sit udgangspunkt i en økonomisk forståelse for udviklingsmekanismerne, at forfølge forklaringsmulighederne heri i inddragelsen af de nødvendige modificerende politiske faktorer.

3. *Periferiens inddragelse i centerakkumulationsstudierne*

Som nævnt har hovedinteressen hos de tidligere nævnte grupper af teoretikere været forsøget på at forstå de tilgrundliggende drivkræfter, processerne, bag ændringerne i styrkeforholdet mellem de vestlige lande indbyrdes. Dermed har forsøgene på at indfortolke de perifere lande i denne sammenhæng været mere foreløbige.

Den politisk-strategiske konklusion, som kan uddrages af afhængighedsteoretikernes analyser, er, at et brud med verdensmarkedet er en nødvendig forudsætning, såfremt en mere sammenhængende økonomisk struktur i periferien kan etableres. Annerstedt og Gustavsson³⁹) har med udgangspunkt i analysen primært af Algeriets udvikling defineret sig inden for denne teoritradition samtidig med, at de forsøger at spore nogle nye tendenser i den internationale arbejdsdeling. Deres konklusion er, at selv om der i Algeriets tilfælde etableres en situation som de tilnærmelsesvis definerer som et »brud« med verdensmarkedet, vil den industrialisering som bliver følgen fortsat være underlagt centerakkumulationens behov. Nye afhængighedsformer, hvor de multinationale selskabers teknologidominans manifesterer sig, trods tendenser mod mere sammenhængende økonomiske strukturer, bliver resultatet. Udover at dette »brud« i sin strategiske betydning er helt centralt, men paradoksalt nok overordentligt

38. Poulantzas repræsenterer først og fremmest den »franske« strukturalistiske skole med navne som Althusser og Balibar, men også enkelte englændere som Bill Warren.

39. Jan Annerstedt og Rolf Gustavsson: »Towards a New International Economic Division of Labour?«, RUC Forlag, 1975.

løst defineret, har situationen igennem 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne netop været kendetegnet for det store flertal af perifere lande, af at integrationen i verdensmarkedet har vist sig som en stærkere og stærkere realitet. I de seneste år har denne verdensmarkedsintegration tilmed for enkelte landes vedkommende vist sig som kraftigt medvirkende til dannelse af mere sammenhængende økonomiske strukturer og egentlige industrialiseringsmønstre.

I forhold til 1960'ernes afhængighedsteorier, herunder også den aminske blokering af den perifere akkumulation, giver således de senere års faktiske udvikling i periferien og dennes sammenhæng med kapitalens verdensmarkedsbevægelse, anledning til en nødvendig revidering af det teoretiske forlæg. Det er delvist i lyset heraf, at teorierne om kapitalens internationalisering bidrager til forståelsen af den situation, hvori visse tilfælde en »overudbytningsrelation«⁴⁰⁾ afløses af etableringen af kapitalistiske produktionsrelationer slet og ret. Som eksempel på denne teoretiske nyorientering i forhold til de perifere lande, vil vi i det følgende tage først Busch op, dernæst mindre præciserende Goralczyk og Schoeller, for afsluttende at omtale Fröbel, Heinrichs og Kreyes gennemgribende empiriske analyse af de perifere industrialiseringsmønstre⁴¹⁾.

Nok eksisterer der for Busch et ønske om at sammenkæde analysen af akkumulationsbetingelserne i de vestlige udviklede lande med en indplacering af de perifere samfundsformationer heri. Men Busch skelner tydeligt mellem de årsager, der ligger til grund for kapitalens bevægelse mellem de udviklede lande indbyrdes, og årsagerne til kapitaleksport til periferien. Blandt faktorerne medvirkende til denne forskelligartede situation nævner Busch dels den særlige betydning investeringerne i udvindende industri har for kapitaleksporten til periferien, dels underudviklingens specielle struktur, som nødvendiggør en kraftig periferstatslig beskyttelsespolitik overfor verdensmarkeds konkurrencen. Dermed får kapitaleksporten fra de kapitalistiske industrilandes forarbejdende industri en specifik karakter.

For Busch bliver dermed de perifere landes importsubstitutionspolitik det helt afgørende for den vestlige kapitaleksport, idet importsubstitutionspolitikken ellers vil true de traditionelle afsætningsmuligheder for industrilandeneksportvarer. Uden denne importsubstitutionspolitik mener Busch, at kapitaleksporten til periferien vil være ubetydelig.

I forhold til de tegn på bredere industrialiseringsmønstre i en række perifere

40. Overudbytningsrelation dækker i litteraturen – som f. eks. hos Amin – den situation, hvor der kan udtrækkes en ekstraprofit af periferiens lavtlønnede arbejdskraft. Denne ekstraprofit kan bl. a. udtrækkes, idet arbejdskraften ofte betales under sin værdi ved delvis dækning af produktionsomkostningerne gennem selvforsyningslandbruget. Etableringen af kapitalistiske produktionsrelationer dækker da over den situation, hvor arbejdskraften ikke mere har ejendomsretten til produktionsmidlerne og derfor er nødt til at sælge sin arbejdskraft som i enhver anden køb og salgs-situation. I den marxistiske litteratur betyder det, at arbejdskraften aflønnes til sin værdi, men frembringer en merværdi.

41. Klaus Busch, *op. cit.*, Wolfgang Schoeller: *op. cit.*, Dietmar Goralczyk: *op. cit.*, samt Fröbel m. fl., *op. cit.*

lande, hvor dels de såkaldte struktursvage og arbejdsintensive industribrancher udlægges til periferiens lavtlønsumråder, dels mere kapitalintensive og eksportrettede industrigrene – eller dele heraf – etableres, synes Busch' markedsorienterede forklaring ufuldstændig. Den manglende fokusering på *billiggørelses-elementet*, dvs. afgrænsningen af den udstrækning hvori periferien på forskellige historiske tidspunkter bidrager til at billiggøre den konstante og variable kapital elementer i centerkapitalens produktionsproces, betyder at Busch's analyse ikke udnytter hans eget teoretiske forlæg, akkumulationsteorien, i den udstrækning det er muligt, men forfalder til teoriernes forklaringer.

Netop billiggørelses-elementet⁴²) – eller bredt taget centerkapitalens mulighed for en forbedring af akkumulationsbetingelserne ved inddragelse af periferiens reproduktionsstruktur, er en vigtig del hos andre teoretikere, som funderer sig på en akkumulationsteori. Trods den relativt mindskede betydning af de perifere landes råvarer, har den såkaldte oliekrise vist, at et brud med en kontinuert forsyning til nogenlunde forudseelige priser af råvarer, kan forstærke nogle allerede latente krisesyntomer i den vestlige økonomi. Dette gælder især for Vesteuropa, hvis afhængighed af udefrakommende råvarer er særlig markant. Goralczyk ser netop behovet for strategisk vigtige råvarer, ja også behovet for tropiske nærings- og brugsmidler som en væsentlig baggrund for kapitalens internationalisering. Men udover denne internationalisering af vareudvekslingen, kan etableringen af adækvate produktionsbetingelser i periferien bidrage til en ny stigning i de vestlige landes kapitaleksport. Blandt de faktorer, hvis etablering i periferien kan medvirke hertil, nævner Goralczyk følgende: en veludviklet infrastruktur, en relativt veluddannet, men billig arbejdskraft, et effektivt sammenhængende funktionssystem mellem stat og kapital samt en markedsstruktur som gør, at produkterne faktisk kan afsættes såvel nationalt som internationalt m.v. Såfremt disse betingelser er tilstede, kan nye industrialiseringsmønstre vise sig, som vil være langt mere gennemgribende end tilfældet er nu.

Uagtet det angivelige ønske for teoretikere som Busch og Schoeller om teoretisk at indplacere de perifere samfundsformationer i centerkapitalens produktionsproces, forfalder de ikke desto mindre enten – som med Busch – til teoriernes forklaringer, hvor sikringen og bibeholdelsen af et marked ved en importsubstitutionspolitik's introduktion er den primære forklaring. Eller som med Schoeller, der godtagende den relativt blokerede produktivkraftudvikling i periferien søger på forklaringer, der bidrager til denne situations opretholdelse fremfor også at inddrage dem, der bidrager til dens ændring. De i teorikomplekset kapitalens internationalisering liggende forklaringsmuligheder til begri-

42. Billiggørelses-elementet specielt i relation til centrets sikring af nødvendige råvarer spiller en fremtrædende rolle hos såvel Harry Magdoff: *op. cit.*, som Pierre Jalé: *op. cit.* Problematikken er dog ikke placeret specifikt inden for en akkumulationsteoretisk tankegang.

belse af den tydeligvis mere og mere komplekse periferistruktur, udnyttes således kun delvist.

Fröbel, Heinrichs og Kreye hører til de få eksempler, der forsøger at spore sig ind på de nye tendenser i den internationale arbejdsdeling bibeholdende en akkumulationsteoretisk forklaringsramme. I lyset af profitabilitetsvanskelighederne for flere vestlige branchekapitaler, som f. eks. kemi-, tekstil og beklædning, som har haft direkte tilbagegang, samt gennemgribende automatiseringer og rationaliseringer i andre brancher som den elektroniske, har de vestlige lande dels oplevet en vedvarende høj arbejdsløshed, dels faldende investeringsrater. I modsætning hertil har de vestlige industrilandes udlandsinvesteringer vist en stigende tendens i de sidste år. En voksende andel af disse udlandsinvesteringer går til de perifere lande. Formålet hermed er at forbedre den forringede situation i centret ved inddragelse af de perifere områders enorme arbejdskraftsreserve. En egentlig eksportrettet industrialisering kan ifølge forfatterne i dag drives rentabelt i de perifere områder grundet hovedsageligt tre forhold: 1) Der forefindes rigelig og billig arbejdskraft, 2) der sker en fragmentering af produktionsprocessen, som bevirker, at dens enkelte dele kan varetages af ufaglært arbejdskraft samt 3) forbedringer og billiggørelse i transport- og kommunikationsteknologien fremmer dette produktionsmønster.

Det er forfatterens konklusion, at der eksisterer et egentligt verdensmarked for arbejdskraft og for produktionens beliggenhed. For første gang synes en egentlig industriproduktion i periferien rentabel, og det i stadig større og voksende omfang. Etableringen af frie produktionszoner (som i stigende omfang etableres i periferien) er et af de midler, hvormed produktionens rentabilitet kan sikres. Her sørger den perifere stat for enklaveområder, hvor den billige arbejdskraftforsyning garanteres, samtidig med at told- og skattelettelser, infrastrukturudbygning m.v. tilbydes, således at egentlige verdensmarkedsorienterede virksomheder dannes.

Det er endvidere forfatterens konklusion, at den nævnte form for industrialisering ikke bidrager til en mere sammenhængende perifer industrialiseringsstruktur – eller blot fortsat forekommer at være et appendiks til centerkapitalen, udelukket og afskåret fra den perifere socio-økonomiske struktur i øvrigt. Imidlertid forekommer der i visse periferilande, som enten er begunstiget af forekomsten af strategisk vigtige råvarer eller har en tilstrækkelig gunstig kombination af et indenlandsk marked og favorable investeringsbetingelser, en mere kompleks og sammensat industrialisering, hvor ikke alene landbrug og industri i højere grad bindes sammen, men hvor der også forekommer begyndende sektorielle koblinger. Hvorom alting er, så synes der i den tredje verden at være åbenbare tendenser til en ny hierarkiseringsstruktur, hvor 3 grupper af lande skiller sig ud: 1) Dels de lande, som har en gunstig kombination af tiltrækkende faktorer, natur- eller samfundsskabte, og som resulterer i nye vækstopoler, 2) dels de lande, hvor etableringen af frie produktionszoner fremmer en industria-

lisering og beskæftigelse, som imidlertid ikke umiddelbart synes at række ud over den »blokerede« økonomis problemstilling og endelig 3) de lande, som ofte optræder som arbejdskraftsreserveområder for de nyrige u-lande (eksempler på sådanne reserveområder er Sahel-staterne i Vestafrika), og hvor den blokerede akkumulation fortsat er en åbenbar rigtig karakteristik.

Den stærkt differentierede periferistruktur med tendens til en stigende hierarkisering, er en situation, som afhængighedsteoriene ikke er i stand til at forklare fremkomsten af. Teoriene om kapitalens internationalisering har en anderledes frugtbar tilgang til problematikken i teoriernes fokusering på de dynamiske faktorer i kapitalismens internationale udbredelse. Den hidtidige koncentration omkring studier af den ulige udvikling i de vestlige lande, har imidlertid indtil videre forhindret en fuldt tilstrækkelig indplacering af periferien. En sådan teoretisk videreudvikling vil nødvendigvis tage sit udgangspunkt i kapitalens internationalisering, men må ligeså nødvendigvis forsøge at indplacere den perifere stat som en relativt autonom instans. De nyere eksempler på mere grundlæggende industrialiseringsmønstre i periferien må jo tolkes dels som et resultat af centerakkumulationen, dels som et resultat af den perifere stats aktive økonomiske intervention.